

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

УДК 37.03 : 355. 232

Н. В. Макогончук

У наш час, час важливих політичних і соціально-економічних перетворень, коли країна йде шляхом побудови демократичної держави та становлення громадянського суспільства, удосконалення всіх сфер життя людини і громадянина, ступінь готовності молодого покоління до гідних відповідей на історичні виклики визначається якраз рівнем сформованості їхньої громадянської компетентності.

Виховання громадянина є важливою метою вищої освіти й одним з основних принципів державної політики в галузі освіти, про що зазначено в Законі України “Про освіту”, Національній програмі громадянського виховання та документах, які визначають організацію службової діяльності персоналу Державної прикордонної служби України. Ці документи орієнтують освітню систему на підготовку високоморальних громадян, таких, що вміють співробітничати, у яких сформоване розвинене почуття відповідальності за долю країни.

Особливо важливе значення ці якості мають для захисника державних кордонів України – офіцера-прикордонника. Завдання вищої військової освіти при цьому – виховати офіцера-громадянина, для якого пріоритетним стає повага до законів держави, який відданий ідеалам демократії і соціального партнерства, поважає національні та особистісні інтереси громадян. З огляду на це, метою статті є розкриття історичних аспектів формування громадянської компетентності офіцерів-прикордонників.

Формуванню громадянських якостей у системі військової освіти і виховання надавалося великого значення з давніх-давен. Це було обумовлено тим, що Україна часто знаходилась в умовах постійної загрози нападів ворогів, руйнування її державності, плюндрування її земель, нищення народу.

Слід зазначити, що український народ дуже рано, раніше від багатьох інших народів, виявив прихильність до громадянських (демократичних) цінностей. Зокрема, уже в період творення першої східнослов'янської держави – Київської Русі – формування основ громадянськості збігалось з процесами державотворення. У цей час Володимир Мономах у “Повчанні дітям” на прикладі свого батька й особистому досвіді закликав до наполегливої старанності у навчанні, вірності своїй батьківщині, працьовитості. Він заклав основу гуманістичного виховання, вчив добродійного ставлення до дітей-сиріт, прагнення до освіти, любові до рідної землі.

У часи Козацької держави, за визначенням М. Грушевського, громадянськість характеризується “високим рівнем національної свідомості, патріотизму, активності народу, його героїчної боротьби за свободу та незалежність” [3, с. 115]. Як зазначає О. Апанович, у запорожців було розвинено почуття руської ідентичності. Козаки вважали своїм моральним обов'язком і виявом громадянського служіння спільному благу боротьбу політичними методами за дотримання прав та свобод руського народу – українців і білорусів – у Речі Посполитій, а також задоволення інтересів православної конфесії [1, с. 5].

Запорозька спільнота виробила специфічну систему громадянських цінностей, які впливали на сутнісні засади та політичну культуру козацтва. Соціальний і політичний устрій Війська Запорозького був побудований на принципах прямої демократії та функціонував на основі верховенства волі громади у найважливіших сферах її життя. Через це цінностями громадянського спрямування у козаків були визнання правосильності волевиявлення більшості, громадянська дисципліна, рівність, вільне висловлювання думок і подання голосу на громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорозької громади порівняно з вищою військовою та виконавчою владою у Війську Запорозькому (гетьманом).

Сталими й одними з найшанованіших громадянських цінностей запорожців були поняття рицарства і козацького товариства та пов'язані з ними

ціннісні установки і категорії. Прикладом цього може бути універсал-відозва гетьмана І. Брюховецького, з яким він звернувся до колонтаївських козаків та мешканців цього містечка в лютому 1668 р. У цьому випадку важливим є те, що гетьман був чудово обізнаний із традиціями, системою цінностей, політичними орієнтаціями і настроями українського козацтва. Гетьман І. Брюховецький змалював підкріплену конкретними фактами та гіпотетичними припущеннями картину смертельної небезпеки, яка нависла над “милою вітчизною Україною”:
“Понеже москали с ляхами на комисии на тому постановили и узаконили... поприсяглись вечне... По обману ж християн, чтоб Украйну, отчину милую, и всех християн в слобочких городех живущих равным обычаем под меч предати... Умыслили были есми совету госуд, полковников и всей старшини Войска Запорожского: християнским обычаем и рыцерским обыкновением из городов украинных их выпроводив” [9, с. 402].

У цьому випадку йдеться про затребування патріотичних почуттів українців (а також таких традиційних для запорозького середовища цінностей, як лицарська честь та християнський обов’язок). Відтак у тексті подано історично усталену низку ціннісних категорій громадянського змісту і стереотипних кліше політичної свідомості запорозької громади: поняття братерства, братерського та християнського обов’язку, братерської любові, згоди, приязні, одностайності, вірності.

Соціальна згуртованість запорозького козацтва не в останню чергу залежала від того, що в їхній свідомості закоренилися цінності й ідеали лицарської гідності, військового побратимства і товариства, згоди та взаємодопомоги, причетності до здобування “козацького хліба”. Козаки сприймали себе людьми особисто вільними, а також такими, які користуються лицарськими правами, свободами і вольностями.

“Права”, “свободи” та “вольності” належали до фундаментальних громадянських цінностей козацької спільноти. За змістом ці поняття були синонімічними. Особистою свободою, насамперед, окреслювалося уявлення про соціально-політичну і правову суверенність козака, що підлягає козацькому

праву та присуду. Ці права стосувалися права і свободи в сфері козацького землеволодіння, майнових та спадкових прав, козацького устрою, судочинства, демократії (виборність старшини, рівність козаків, свобода громадянського голосу тощо), питань справедливої винагороди за військову службу.

Лицарське самоусвідомлення козаків передбачало орієнтацію на зрівняння в правах і свободах із шляхетством. Висуваючи політичні та інші вимоги перед королем, сенатом, сеймом, запорожці аргументували свої позиції посиленнями на такі моральні норми, принципи і ціннісні установки, як, зокрема, вшанування королівського престолу, вірна служба Речі Посполитій, патріотизм, відвага та самопожертва при виконанні лицарського обов'язку перед вітчизною.

Козаки розглядали особисту свободу як своє законне право, що випливало з історичної традиції, а також прав і привілеїв, які вони отримали від польських королів, а потім підтвердили за договірними умовами прийняття України під царську протекцію 1654 р. Для козаків особиста свобода означала, насамперед, невіддільність панському примусу та невіддільність владі державців, а також право вільно обирати місце проживання. Оскільки на практиці частим було порушення цих фундаментальних, з погляду козаків, особистих свобод, політичні вимоги щодо їх дотримання часто козаки викладали в депутатських наказах [9, с. 401–408].

Козаки трактували свої “права”, “свободи” і “вольності” як такі, що здобуті власними силами під час публічного служіння загальному добру, а також освячені моральним законом старовини, заслугами “козацьких предків”. Усе це надавало таким ціннісним установкам та орієнтаціям виразних значень політичного і соціального ідеалу. Зокрема, вони рішуче виступали проти спроб “оселянити” їх шляхом примусового залучення до робіт на спорудженні фортець, до рубання лісу тощо. Очевидно, що козаки прагнули відмежуватися в станомому відношенні від селян. Вони вбачали у “селянській” роботі приниження свого статусу як військово-служилої верстви.

Загалом саме у часи Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у свідомості козаків особливої ваги набувають такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідеї, демократизм чи монархізм влади, право на землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, справедливість збройного захисту тощо.

Козацька педагогіка надавала великого значення вихованню в молоді лицарських чеснот і сили духу. Підростаюче покоління виховувалося в душі вищості обов'язку перед Батьківщиною над родинним затишком. Як зазначає Ю. Руденко, козацька педагогіка формувала у свідомості дітей визнання пріоритетності громадянської позиції батька, з якою може не завжди збігатися глибока та всеперемагаюча любов матері до свого сина [8, с. 210]. Основними критеріями оцінки людей у козацькому середовищі була не національна упередженість, а позитивні якості особистості, її корисність громаді, Вітчизні [8, с. 128].

Можна стверджувати, що теоретичні аспекти громадянського виховання було розроблено в Україні з XVII ст. Зокрема, Й. Верещинський, І. Домбровський, С. Кленович, С. Оріховський, С. Пекалід, Ш. Шимонович та ін. розглядали це питання в аспекті спільного блага. Для спільного блага, вважали книжники, важливе значення мають суспільно корисна праця, захист Вітчизни, збереження громадянського миру і злагоди, благочестя та добродійності, патріотизм, а також підпорядкування особистих інтересів спільним тощо. Так, наприклад, у "Напученні" С. Оріховський стверджує, що король повинен турбуватися про благо народу, бо він призначений для держави, а не держава для нього. Людина, на думку С. Оріховського, працюючи, повинна дбати про державу і суспільство. У цьому ідеї С. Оріховського йшли врозріз з поглядами західноєвропейських учених, які вважали, що досягнення спільного блага може обмежувати особисту свободу громадян. С. Оріховський підкреслював, що громадянин має більше обов'язків перед державою, ніж держава перед ним.

Про ідею спільного блага писав також й І. Домбровський. Епіграфом до своєї поеми “Дніпрові камені” він взяв слова Плутарха: “Добрий громадянин сприйме яку б не було службу на благо батьківщини”. Серед громадянських якостей українські книжники особливу увагу звертали на доброчесність. Цим поняттям вони окреслювали цілісність характеру, прагнення здобути особисту славу, мужність, талант, працю задля рідного краю, захист його від ворогів, турботу про освіту, шанування і захист віри предків тощо. Зокрема, Г. Смотрицький у вірші “На герб князів Острозьких” прославляє військові подвиги князя, який відважно захищав державу від ворожих нападів. Разом із військовою славою, чеснотами, вартими поваги, Г. Смотрицький називає турботу князя про збереження національних духовних традицій, захист національних та релігійних прав свого народу і турботу про освіту та книгодрукування.

У часи перебування України у складі Австро-Угорської і Російської імперій на важливість виховання у молодих людей, у тому числі й захисників Вітчизни, громадянських чеснот звертало увагу багато відомих українських діячів. Зокрема, визначний український педагог О. Духнович вважав, що виховувати дітей потрібно на принципах народності, громадянськості, демократизму та гуманізму. Він стверджував, що громадянське співжиття є можливим лише за умови виконання кожним членом людської спільності своїх обов’язків. Першим обов’язком людини О. Духнович називає служіння Богу, а другим – служіння своєму народу [6, с. 54].

С. Миропольський вважав, що освіта обов’язково має передбачати загальногромадське виховання, доповнене “національно-практичним”. При цьому він зазначав, що, з одного боку, “дитя – людина”, отже в ньому потрібно розвивати загальнолюдську гідність; з іншого – “дитя – син свого народу”, майбутній член суспільства, покликаний працювати на користь собі і людям. Ось чому, стверджував С. Миропольський, перш ніж стати техніком, робітником, суддею, воїном, адвокатом, потрібно стати людиною і громадянином.

У кінці XIX ст. одним із перших на важливість чіткого національного визначення та його зв'язку з громадянським вихованням вказав М. Грушевський. Він розглядав громадянське виховання у тісному зв'язку з моральним. Зокрема, учений зазначав: “Я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українського народу... Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути із себе моральні сили” [3, с. 120].

Загалом українські діячі вказували на великий виховний вплив в аспекті формування громадянських якостей особистості звернення до історичного минулого та вивчення історії свого краю. Вони розглядали громадянськість у тісному зв'язку з національним і моральним вихованням, що було обумовлено ідеологічними та соціальними чинниками. Хоча слід зазначити, що у цей час вони розглядали питання громадянськості з урахуванням державних запитів Російської імперії, а вже потім – потреби національного самовизначення.

У радянські часи поняття громадянськості трактували невіддільно від державно-педагогічних потреб. Йшлося про те, що людину потрібно виховувати таким чином, щоб вона дбала, насамперед, не про індивідуально-групові, а про колективістсько-державні інтереси, похідні від мети побудови комуністичного суспільства. Через це системи громадянських чеснот зараховували в першу чергу ідеологічну лояльність до держави, соціально схвалювану активність і законослухняність [4, с. 55].

Педагогіка терміни “громадянськість”, “громадянський” почала використовувати порівняно пізніше із суспільними науками. У радянській часи педагогіка не використовувала поняття громадянськості. По суті, на той час не було і громадянського суспільства, яке б передбачало формування відповідних якостей. О. Сухомлинська щодо цього пише, що у двотомному “Педагогічному словнику”, виданому в Москві у 1960 р., йдеться про те, що “громадянське виховання – це реакційний напрямок у буржуазній педагогіці епохи імперіалізму, яке ставить за мету виховання, підготовку молодих робітників –

покірливих слуг капіталу”. На той час у змісті шкільної освіти через позакласну та позашкільну виховну роботу громадянське виховання розглядали як виховання політичне, класове. Йшлося, насамперед, про формування дисциплінованого, політично (класово) свідомого, діяльного і відповідального громадянина – інтернаціоналіста.

У 30-х роках ХХ ст. після прийняття Конституції окремі педагоги, зокрема А. Макаренко, звернулися до проблеми громадянськості. Виховати громадянина, на думку А. Макаренка, – означало виховати патріота, сформувати в ньому такі якості, які свідчили б про належність молодого людини до великої держави. А. Макаренко вважав, що виховання в інтересах держави повинно поєднуватися з розвитком моральних почуттів та правових емоцій молодого покоління. Учений називав складовими громадянської орієнтації особистості вмотивованість дій і моральних учинків, ціннісні орієнтації молоді [7, с. 7].

Одним із перших за радянських часів почав ґрунтовно досліджувати це явище В. Сухомлинський. Він розглядав громадянське виховання як основну педагогічну проблему, конкретизувавши педагогічний зміст понять “громадянськість” та “громадянське виховання”. Зокрема, В. Сухомлинський вважав, що “упродовж усіх років навчання в школі учню слід давати не тільки систему знань основ наук. Передусім, його треба вчити жити, вчити найважливішої мудрості буття – громадянськості. У знаннях, які ми даємо людині, що переступила поріг школи й буде під нашим виховним впливом до громадянської зрілості, на першому місці мають стояти знання про людину-громадянина, про велич і благородство тих ідей, які складають основу її високих моральних подвигів” [10, с. 424].

В. Сухомлинський вказував на особливо велике значення громадянського виховання саме в роки отрочтва й юності. Він підкреслював: “Отрочтво та юність – пора морального, ідейного, громадянського самоутвердження. У цей період людина мусить сама дати собі відповідь на запитання: як жити? Якою людиною я маю стати?.. Саме в роки ранньої юності є міцна ідейно-

громадянська основа духовного життя – життя в світі ідей... Життя в світі ідей означає, насамперед, підхід підлітків і юнацтва до кожного життєвого явища, зокрема до своєї поведінки, з найвищою міркою моральності – уміння освітити самого себе світлом вірності та відданості Батьківщині” [10, с. 446–447]. Можна стверджувати, що В. Сухомлинський першим у радянській педагогіці порушив і розвинув питання про розвиток та формування громадянськості з позиції гуманізму.

Окремо в контексті ХХ ст. важливо взяти до уваги погляди щодо Г. Ващенка. У роботі “Виховний ідеал” педагог пише про те, що виховна праця педагога і виховний вплив потрібно спрямовувати на формування ідеальної людини – українця-громадянина, життєвою метою якого має бути “служіння Богові й Україні” [2, с. 11]. Г. Ващенко розглядав громадянське виховання в системі національного виховання. Складовими виховного ідеалу педагог називав національну гідність, патріотизм, громадянську пошану та злагоду.

Отже, загалом у другій половині ХХ ст. громадянськість розглядали в аспекті формування комуністичного світогляду й інтернаціоналізму, у контексті виховання “громадян соціалістичної держави”. Громадянськість пов’язували з усвідомленням людиною своїх прав та обов’язків щодо держави, з громадянською організованістю і дисциплінованістю. Виховання громадянина вважали основою формування суспільно розвинутої особистості, важливим чинником підвищення її соціальної ролі [6, с. 54].

До проблем виховання громадянина підвищилася увага у 90-і роки. У цей час після розпаду СРСР виникли самостійні незалежні держави. В Україні було прийнято “Концепцію національного виховання”, “Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” та “Концепцію громадянської освіти в школах України”. У “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” зазначено, що метою громадянського виховання є формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними якостями і рисами характеру, світоглядом та способом мислення, почуттями,

вчинками і поведінкою, спрямованими на саморозвиток, на розвиток демократичного суспільства [5, с. 9].

У наш час у педагогіці розгляд проблем громадянськості загалом відбувається на засадах української національної ідеї. Зокрема, через призму історіософії питання формування громадянських цінностей сучасного суспільства вивчають П. Кононенко, В. Кремень, В. Ткаченко. Теоретико-методологічні засади формування громадянських цінностей в історико-педагогічному ракурсі досліджують Б. Ступарик, О. Сухомлинська та ін. Формування громадянськості засобами народознавства є предметом уваги П. Ігнатенка, Н. Косаревої, Л. Крицької, В. Поплужного, Б. Чижевського, М. Ярмаченка та ін. Про роль національних пріоритетів у формуванні громадянських цінностей ведуть мову О. Вишневський, І. Мартинюк, І. Огородник, В. Оржеховська, Р. Скульський, М. Стельмахович, В. Струманський, Д. Тхоржевський, К. Чорна та ін. Окремі аспекти правового та громадянського виховання особистості в період державотворення досліджують І. Бородін, Й. Васькович, М. Фіцула та ін. Загалом дослідники при характеристиці результатів громадянського виховання вважають, що доцільно використовувати інтегровану якість – громадянськість. Вони вказують на важливість у вихованні молодого покоління національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу й усвідомлення себе в ньому.

Отже, становлення громадянської компетентності захисників кордону слід розглядати як фундамент розвитку громадянського суспільства і демократичної держави. Формування громадянських цінностей у захисників кордону мало важливе значення впродовж усієї історії прикордонної служби. У працях українських мислителів викладено державотворчі ідеї, ідеї формування національної свідомості українців. У ХХ ст. попри складні соціокультурні умови, в яких перебувала Україна, було закладено основи сучасних виховних концепцій, важливих для формування громадянської позиції молоді загалом, та її захисників зокрема, в умовах державної незалежності.

Перспективами подальших досліджень є розгляд поглядів українських і зарубіжних вчених на сутність та особливості формування громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі їхньої фахової підготовки.

Список використаної літератури

1. Апанович, О. М. В якого бога вірила Січ / О. М. Апанович // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С. 2–11.
2. Ващенко, Г. Г. Виховний ідеал / Г. Г. Ващенко. – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – Т. 1. – 191 с.
3. Грушевський, М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. – Відень : Український соціологічний інститут, 1921. – 328 с.
4. Завалевський, Ю. І. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості та підходи до її розв'язання в історії теоретичної думки / Ю. І. Завалевський // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 55–64.
5. Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності: Проект // Педагогічна газета АПН. – 2000. – № 6.
6. Кучинська, І. Виховні ідеї громадянськості в Україні у 1958–1985 рр. / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. шк. – 2007. – № 1. – С. 51–54.
7. Макаренко, А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко ; сост. Р. М. Баскина, М. Д. Виноградова. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с. (Библиотека учителя. Педагогические раздумья).
8. Руденко, Ю. Д. Основи сучасного українського виховання / Ю. Д. Руденко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 328 с.
9. Сас, П. М. Козаки / П. М. Сас // Історія культури : у 5 т. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 402.
10. Сухомлинський, В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. – К. : Рад. шк, 1976. – Т. 1. – 654 с.

Рецензент: доктор педагогічних наук, доцент Діденко О. В.